

LEVIJATAN I BEHEMOT U HRVATSKIM GLAGOLJSKIM BREVIJARIMA

Antonija ZARADIJA KIŠ, Zagreb

Sažetak

Levijatan i Behemot su imena mitoloških bića čiji se opisi u obliku poema pojavljuju jedino u starozavjetnoj *Knjizi o Jobu*. Te dvije leksičke jedinice pripadaju kategoriji općih imenica, a značenje im je »poosobljeno« već u latinskoj Vulgati transliteriranjem iz hebrejskoga izvornika, čime je donekle »riješena« problematika odgonetavanja nepoznatih i nedefiniranih bića, koja u suštini ne daje nikakav odgovor.

U tri hrvatska glagoljska brevijara iz 14./15. stoljeća pojavljuju se izvjesne leksičke varijante koje na različite načine pokušavaju riješiti ovaj iznimni leksički problem. U članku se sumiraju najznačajnija dosadašnja istraživanja identifikacije dvaju mitoloških likova na temelju čega se pokušavaju dokučiti postojeće leksičke varijante u hrvatskokrkvenoslavenskom glagoljskom korpusu.

Ključne riječi: *Knjiga o Jobu*, Behemot, Levijatan, hrvatskoglagoljski, brevijar.

Behemot i Levijatan – simboli sveopćega zla

Behemot i Levijatan su dva mitološka lika i temeljni su elementi staroegipatske mitologije. Njihova se simbolika kulturnom transmisijom,¹ tijekom dužega vremenskoga perioda, prenosila i ukorijenjivala u druge kulture. Predodžba Behemota i Levijatana zasigurno je bila nepoznata na srednjovjekovnom slavenskom prostoru. Kako su se međutim ti biblijski likovi prilagodili hrvatskoglagoljskom književnom korpusu istraživali smo na tekstu starozavjetne *Knjige o Jobu* gdje su oba lika detaljno opisana. Iako prema D. N. Freedmanu *Knjiga o Jobu* predstavlja pravu »zbirku problema«,² ona je jedini izvor koji daje cjelovitu

¹ A. ZARADIJA KIŠ, *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*, Zagreb, 1977., str. 15.

² D. N. FREEDMAN, *Orthographic Peculiarities in the Book of Job*, sv. IX (W. F. Albright Volume), Jeruzalem, 1969., str. 35–44.

i jasnu sliku nemani i to u poglavljima 40, 10-28 i 41, 1-25. Upravo zbog toga se proučavanje ovoga biblijskoga segmenta jedino može kroz nju kristalizirati i podrobnije istraživati.

Behemot i Levijatan su simboli sveopćega zla na zemlji te su u izravnoj svezi sa staroegipatskim bogom Horusom koji se bori protiv njih dokazujući time svoju božansku moć.³ Znanstvena identifikacija ta dva mitološka lika koja su ušla u biblijski sustav, pojavila se prvi put u Londonu daleke 1663. godine u do danas još uvijek kapitalnom djelu S. Bochartusa:⁴ *Hierozoicon sive bipartitum opus de animalibus Sacrae Scripturae*. Polazeći od tvrdnje da je Levijatan krokodil (*crocodilus niloticus*), Bochartus oblikuje identifikaciju problematičnijega Behemota kao vodenkonja (*hippopotamus amphibius*),⁵ do u tančina braneći i dokazujući svoj stav koji nije uspio biti demantiran već puna tri stoljeća.⁶ Retoričkim pitanjima koja se odnose na identifikacije Behemota (Job 40, 10-19) i Levijatana (Job 40, 20 – 41, 25) podrobno je opisana i objašnjena nepobjedivost vodenkonja i krokodila koja postaje razumljiva jedino pod pretpostavkom da se donekle poznaje način i tradicija lova u starom Egiptu.⁷ U mudrosnoj književnosti lov na vodenkonja i krokodila nije bio prikazivan očima domorodačkih lovaca, niti je bio vođen osjećajem gladi. Taj lov je izuzetan, on predstavlja zanimanje za akciju i način lova, a ne za životinju koja se lovi. U *Knjizi o Jobu*, čovjek poput Joba ne može ni u kom slučaju podići oružje na ogromnu i čudnovatu životinju kao što je vodenkonj,⁸ probiti joj nozdrve i kroz njih još provući uže, pa

³ Horus je najveći Bog neba čije oči simboliziraju Sunce i Mjesec. Prikazivan je u obliku čovjeka s jastrebovom glavom, te tako postaje *par excellence* kraljevski Bog, to jest Bog Sunca. U mitološkom trokutu Oziris-Isis-Horus, posljednji se nalazi u liku živućega faraona koji predstavlja inkarnaciju samoga Horusa.

⁴ Samuel Bochartus (Rouan 1599. – Caen 1667.) je francuski protestant iz 17. stoljeća. Iznimno je obrazovana ličnost i veliki stručnjak biblijske tekstologije, što su mu omogućila znanja iz filozofije, teologije, semitskih jezika, a posebno hebrejskoga jezika, stečena na najpoznatijim europskim sveučilištima onoga vremena. Bochartusovo posljednje kapitalno djelo u dva toma koje se pojavilo u Londonu, posthumno je revidirano 1675. godine, te još i danas predstavlja temelj hierozoičkih biblijskih istraživanja. Usp. *Enciclopedia Cattolica*, sv. II, Rim, 1949., str. 1741.

⁵ Vodenkonj i krokodil su goleme zastrašujuće životinje koje obično žive zajedno na istom mjestu i obje su svojim preživljavanjem vezane za vodu.

⁶ Prijevod i sažetak Bochartusovih argumentacija objavili su u novije vrijeme B. COUROYER, »Qui est Béchémot? Job 40,15-24«, u: *Revue Biblique* 82 (1975.), str. 418–443; J. V. KINNIER-WILSON, »A Return to the Problems of Behemot and Leviathan«, u: *Vetus Testamentum*, 25 (1975.), str. 1–14. Usp. O. KEEL, *Dieu répond à Job*, Pariz, 1993., str. 106.

⁷ O tome svjedoči veći broj sačuvanih zidnih slika i reljefa s prikazima iz života faraona. Usp. O. KEEL, *nav. dj.*, str. 108–111.

⁸ U Starom je Egiptu kroz sva vremena ova akcija bila isključivo rezervirana za boga-kralja Horusa i predstavlja dio konstitutivnih kraljevskih običaja što se jasno vidi u sačuvanim reljefima i slikama koje sve redom ističu njušku vodenkonja. Usp. H. W. FAIRMAN, *The Triumph of*

čak i onda ako je ona pala u zamku. Vodenkonj nije prikazan u Bibliji kao određena životinja, biljojed, iz porodice papkara, te upravo zbog toga njegovo razumijevanje nije jasno, udaljava se od staroegipatskih konkretnih predodžbi, pa kao takav postaje **simbol zla**.⁹ Ovo objašnjenje je *temeljna* pozadina bez koje nije moguće objasniti ime **Behemota** koje od najranijih vremena ima samo mitološku i apstraktnu interpretaciju. Nije, dakle, riječ o nekom konkretnom vodenkonju, već o simbolu sveukupnoga ljudskoga zla s kojim se čovjek susreće, zla koje ga okružuje, koje on ne može svladati, a još manje istrijebiti.¹⁰ Zato je najjasnije i najslikovitije predočenje zla upravo vizualizacija u obliku zastrašujuće poznate i proždrljive nemani.

Problematični Behemot

Za Slavene je vodenkonj apsolutno nepoznata životinja kako u mitološkom tako i u realnom svijetu, nigdje se ne spominje, ne sadrži ga niti jedan rječnik crkvenoslavenskoga jezika. Ovaj jedinstveni biblijski motiv apstraktne personifikacije zla na različite se načine pokušavao pojasniti u različitim prijevodima, ali je evokacija uvijek bila »govedo«, samim tim što je s njim Behemot uspoređen u prvom stihu opisa, imajući zasigurno u vidu lik konkretne životinje iz iste porodice u *Ponovljenom zakonu* (Pnz 14, 4-5).¹¹ Zbog svoje isključivo mitološke i apstraktne funkcije,¹² s izrazitim karakteristikama krda životinja rušilačke snage, transmisija Behemota na hrvatskoglagoljsko tlo postaje vrlo složena.¹³

Od tridesetak hrvatskoglagoljskih rukopisnih brevijara, koji su nam do danas poznati, samo tri sadrže već spomenuta poglavlja *Knjige o Jobu: Vatikanski brevijar Borg. illirico 5 (Vat5)* iz sredine 14. stoljeća (fol. 201a-201c), *Moskov-*

Horus, *An Ancient Egyptian Sacred Drama*, London, 1974.; O. KEEL: *Dieu répond à Job*, Pariz, 1993., str. 108–115.

⁹ M. H. Pope: »Job«, u: *The Anchor Bible 15* (1965.), str. 268.

¹⁰ G. FOHRER: »Das Buch Hiob«, u: *Kommentar zum Alten Testament 16* (1963.), str. 524.

¹¹ Pnz 14,4-5 Ovo su životinje koje možete jesti: *hoc est animal quod comedere debetis*
vol, ovca, koza, jelen, srna, srndać, *bovem et ovem et capram cervum et capream bubalum*

kozorog, antilopa, **bivol** i divokoza; *tragelaphum pygargum orygem camelopardalum*
 Usp. *Jeruzalemska Biblija*, KS, Zagreb, 1994., str. 200.

¹² *The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible*, sv. I, Michigan, 1976., str. 511; *Talmud*, Rijeka, 1982., str. 459, 642.

¹³ U semantičkom smislu hebrejska imenica *b'hemā* m. sg. ima množinu *behemot* (uz različita morfološka tumačenja obzirom na egipatske, feničke i hebrejske jezične osnove) u značenju »marva« ili »stoka«. Pritom je označen skup životinja (Ps 50, 10) čiji je pluralni opis singulariziran (indoeurop. *whm = veliki sisavac papkar → behemah = bivol, Behemot) te se odnosi samo na jednu životinju nemoguće identifikacije, čime ista dobiva karakteristike neodređene zvijeri s karakterom goveda. Usp. B. COUROYER, *nav. dj.*, str. 418–443.

ski brevijar (Mos) iz 1442. godine (fol. 210a-210c) i 2. novljanski brevijar (N2) iz 1495. godine (fol. 218c-219b).¹⁴ Opća nejasnoća pojma u Mos 210a i Vat5 201a¹⁵ uvjetuje potpuno ispuštanje imena Behemot. Pisac vjerojatno nije uspio iznaći adekvatan izraz u svom crkvenoslavenskom vokabularu koji bi istovremeno opisivao konkretan i zastrašujući izgled nemani pa se stoga odlučio na ispuštanje njemu nepoznate riječi. U N2 218c isto mjesto je vješto prevedeno relativno neutralnom, ali donekle i apstraktnom imenicom *zvêr̃* lat. *bestia*, koja upućuje na grčki predložak¹⁶ N2. Istražujući problem prijevoda Behemota, dolazi se do mogućega zaključka da je latinska Vulgata iz hebrejskoga, odnosno sirijskoga predloška¹⁷ najvjerojatnije transliterirala opću imenicu kao osobno ime za naziv nemani, čime je bezuvjetno zadržala i mistični i mitološki stav prema istoj, što se odražava na sve kasnije prijevode.¹⁸ Kod nekih prijevoda takvo »poosobljavanje« rješava nerješivi problem, dok je kod nekih problem još izrazitiji. U našem je slučaju takvo osobno ime bilo nemoguće ukomponirati u hrvatskokrkvenoslavenski sustav prijevoda biblijskih tekstova. Transliteracija imenice **behemot** u hrvatskoglagojskoj redakciji bila bi beznačajna i nesuvisla, tim više ako je pisac

¹⁴ *Vatikanski brevijar* se čuva pod signaturom Borg. illir. 5 u Vatikanskoj knjižnici. Usp. A. DŽUROVA – K. STANČEV – M. JAPUNDŽIĆ, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, Sofija, 1985., str. 152–154. *Moskovski brevijar* se nalazi u Ruskoj gosudarstvenoj biblioteci u Moskvi pod signaturom F 270. Usp. A. ZARADIJA KIŠ, *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagojskoj književnosti*, Zagreb, 1997., str. 43, 47–49. 2. novljanski brevijar se danas čuva u župnom uredu u Novom Vinodolskom. Usp. M. PANTELIĆ, A. – NAZOR, (uredili), *II novljanski brevijar*, fototipsko izdanje, Zagreb, 1977.

¹⁵ *Knjiga o Jobu* u mlađem Mos je prepisana iz starijega Vat5, pa se zato ovaj stih podudara u oba brevijara. Usp. A. ZARADIJA KIŠ, *nav. dj.*, str. 47.

¹⁶ U *Jobu* 40,10 LXX ima zapisano *θηρία*, Itala *bestia*. Usp. J. ZIEGLER, *Septuaginta, Vetus Testamentum graecum*, sv. XI, 4 *Iob*, Göttingen, 1982., str. 398.

¹⁷ B. WALTON, *Biblia Sacra polyglotta*, sv. III, Graz, 1964., str. 82.

¹⁸ U Vulgati je po prvi put transliteriran leksem Behemot kao osobno ime mitološke nemani, čime se stvara pojam nedefinirane i nepoznate egzotične nemani. Starije redakcije, međutim, iznalaze rješenja za ovaj, ne samo leksički, već i spoznajni problem: LXX *θηρία*, Itala *bestia*. Problemi slične naravi javljaju se tijekom stoljeća kroz različite prijevode Biblije. Tako, svi suvremeni prijevodi slijede Vulgatu pa se redovito radi o transliteriranoj općoj imenici »behemot«: rus. *begemot* (*Svjaščennyja knigi Vethago i Novago zavjeta*, Beč, 1914., str. 530), franc. *Béhémot* (L. PIROT – A. CLAMER, *La Sainte Bible*, Pariz, 1952., str. 860), dok engleska novija izdanja imaju hebrejsku transkripciju »be-he-mōth« (*The Holy Bible*, London, 1994., str. 359) da bi se sačuvala tražena ekspresivnost. Hrvatski prijevodi slijede Vulgatu uključujući i prvu hrvatsku tiskanu Katančićevu *Bibliju* iz 1831. godine, sva izdanja *Biblija* Kršćanske sadašnjosti ne zaboravljajući pritom ni posljednju *Jeruzalemsku Bibliju* iz 1994. godine. Za usporedbu, spomenimo Šarićev prijevod *konj nilski* (*Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta*, Sarajevo, 1941.), te Daničić-Karadžićev *slon* (*Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, Zagreb, 1940.). Usp. A. ZARADIJA KIŠ: »Knjiga o Jobu«, u: *Književna smotra* 26, (1994.), br. 92–94, str. 203–208.

znao da je riječ o pluralnom obliku imenice. Posebnu, a zasigurno odlučujuću, pomutnju unosi Behemotova usporedba s volom. Behemot, slika svega zla, uspoređen je s volom, utjelovljenjem svih vrлина, koji je »simbol dobrote, smirenosti i miroljubive snage, ... oličenje snage i moći da se zaoru intelektualne brazde«¹⁹. U tom kontekstu, usporedba Behemota s volom bi za glagoljaševu bogobojaznost bila oskvrnuće uzvišenoga i svetoga poimanja pitomosti, dobrote i blagostanja koje u sebi sadrži imenica **volb**.²⁰ Kod Zapadnih je Slavena praslavenski leksem **volb** u početku označavao osobno ime koje se odnosilo na stariju i opću imenicu govedo. Etimologija imenice **volb** povezuje se s pridjevom **veli**, **velikb**,²¹ koji se izvodi iz nepotvrđene osnove *uol- / *uel-. Česta uporaba ove osobne imenice s vremenom je istisnula grčku odnosno latinsku posuđenicu **byvolb**/*βούβαλος* / *bubalus* i postala opća imenica. Prema tome, čini se da bi uporaba imenica **zvčrb** u N2 bila neutralnija i opći je pojam za divlju, neuhvatljivu i nepoznatu životinju.²³ Ali u dodiru imenicâ **zvčrb** i **volb** koje stoje jedna uz drugu javlja se kontradiktornost u N2. Međutim, potpuno izostavljanje imena Behemot u Vat5 i Mos stvara izvjesnu prazninu. U današnjim filološkim istraživanjima ona i nije tako strašna, štoviše, čini se potpuno opravdanom, ako se osvrnemo na noviju postavku B. Couroyera iz sedamdesetih godina, prema kojoj bi Behemot bio »bik«.²⁴ Nerješena bi se praznina u našim rukopisima, u tom slučaju, danas

¹⁹ A. ZARADIJA KIŠ, »Životinje u hrvatskoglagojskoj 'Knjizi o Jobu'«, *Slovo* 41–43 (1993.), str. 148.

²⁰ Ovdje je značajno napomenuti da je **vol** u Novom zavjetu simbol strpljivosti i snage što ukazuju prizori iz Kristova rođenja. Usp. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., str. 586; L. RÉAU: *Iconographie de l'art chrétien*, sv. III, (*Iconographie des Saints II*), Pariz, 1958., str. 827–829.

²¹ A. ZARADIJA KIŠ: »Životinje u hrvatskoglagojskoj 'Knjizi o Jobu'«, u: *Slovo* 41–43 (1991./1993.), str. 149.

²² Staroslavenski oblik **byvolb** ili **buvolb** pripada tzv. »balkanskom latinitetu donjeg Dunava«. Od 14. st. leksem pripada gotovo isključivo Istočnim Slavenima pa ga zato nema ni u hrvatskoj, a ni u češkoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. Usp. P. SKOK: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. I, Zagreb, 1971., str. 164.; I. SREZNEVSKIJ: *Materijali dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*, sv. I, Graz, 1955., str. 86; *Slovar drevnerusskogo jazyka XI–XIV vv*, sv. I, Moskva, 1988., str. 335; Dj. DANIČIĆ: *Rječnik iz književnih starina srpskih*, Beograd, 1863., str. 93; F. MIKLOSICH: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latium*, Vindobonae, 1863.–1865., str. 50. Oblik **bivol** je zabilježen nešto kasnije u starijih hrvatskih pisaca (Marulić, Zoranić). Mladi je oblik **bivo** koji primjećujemo u nekih pisaca 17. st. (Gundulić), pa i kasnije. Usp. *Rječnik JAZU*, sv. I, Zagreb, 1880.–1882., str. 374.

²³ P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. III, Zagreb, 1973., str. 666; *Rječnik JAZU*, sv. XXIII, Zagreb, 1975./76., str. 178–180.

²⁴ Pomno istražujući opisana mjesta življenja Behemota, u prilog ranijoj Bochartusovoj identifikaciji vodenkonja odgovaraju samo četiri točke, od njih devet koliko ih sadrži dolje navedena usporedna tablica, dok bi se na bika odnosilo svih devet točaka. Prema toj usporedbi odgonetavanje Behemota išlo bi u korist bika.

činila opravdanom. Naime, u crkvenoslavenskom jeziku **bikъ** je imenica nerazjašnjene etimologije, a ušla je u hrvatsku redakciju tek u 14. st. i to najvjerojatnije s istoka.²⁵ Odnosi se na neodređenu divlju životinju pa je zato njezina uporaba u hrvatskoj redakciji vrlo rijetka. Zabilježena je svega dva puta u hrvatskoglagojskom rječničkom korpusu i to u brevijaru Vida Omišljanina (VO) iz 1396. god. i u *1. vrbničkom brevijaru* (Vb1) iz 13./14. stoljeća u *Knjizi Sirahovoj* (6, 2).²⁶

Iz navedenih leksičkih, odnosno prevodilačkih poteškoća s kojima se susreo glagoljaš, cijeloj poemi o Behemotu u hrvatskoglagojskim brevijarima nedostaje ekspresivnost, apstraktnost i neuhvatljivost, koja je neophodna za mitološka bića, a koju je iz gore navedenih razloga bilo nemoguće postići. Strah i razaranje predstavljaju temeljnu poantu svih tih stihova. Upravo je to glavni nedostatak hrvatskoglagojske redakcije u kojoj pak dominira snaga i veličina koja ne zastrašuje već zadivljuje i smiruje te predstavlja dio čovjekovoga okruženja.

<u>Behemot</u>	<u>vodenkonji</u>	<u>bik</u>
1. behemah	?	+
2. biljojed	+	+
3. rep poput cedra (krut)	-	+
4. gustiš i močvare	+	+
5. vrbe i bujice	?	+
6. Jordan	-	+
7. brda i planine	?	+
8. krepost mišića	+	+
9. nepripitomljivost	+	+

Usp. M. BURTON – R. BURTON, *Le Grand Dictionnaire des Animaux*, sv. III, Bordas, Pariz, 1972., str. 414; B. COUROYER, *nav. dj.*, str. 442.

²⁵ Imenica je bila poznata u srednjem vijeku u Istočnim Slavena, dok je u Zapadnih gotovo nepoznata. Potvrđena je u ruskoj i srpskoj redakciji za grč. ταῦρος, lat. *taurus*. Usp. F. MIKLOSICH, *nav. dj.*, str. 50; M. FASMER, *Etimologičestij slovarъ russkogo jazyka*, sv. I, Moskva, 1964., str. 258; *Rječnik JAZU*, sv. I, Zagreb, 1880.–1882., str. 300; I. SREZNEVSKIJ, *Materijaly dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*, sv. I., Graz, 1955., str. 202.

²⁶ Sir 6, 2: *ne vznosi sebe svetomъ d(u)še svoee da ne rashicena budetъ êko bikъ d(u)ša tvoe* Br VO 375d, Vb1 238d. Usp. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, sv. IV, Zagreb, 1994., str. 152.

Latinička transliteracija glagoljskoga teksta o Behemotu iz *Moskovskoga brevijara*:

- 10²⁷ est' bo (se z'vêr̃ N2 218c) egože
stv(o)rihъ s' toboju · Sêno volь ês'tь ·
11 krêpostь ego v' çrêslêhъ ego · i sila ego
va uč'rêslêhъ utrobь ego ·
12 Stis'netь oc(a)съ lêki kedarь · žile i studь
ego stepleni sutь ·
13 Kos'ti ego lêki sviralī mital'ni · člêni ego
lêki daš'cice gvozd(e)ne ·
14 a na čelo es(tъ) putomъ božimъ · Kto stvori
ego i priloži oružie ego ·
15 N(i)ne semrt' na zeliê nositь v'si skoti
sel'ni igrajutь on'dê ·
16 Pod' senju stabla spitь v' tainê v' mêtêhъ
blaž(e)nihъ
17 skrivaetь sêni sênhъ ego · oružetь ego
vrbe potokъ ·
18 Ne požretь rêku i ne počudit' se · i imatь
upvanie · da pritečetь êr'danь va
usta ego ·
19 Va očiju ego lêki teneto êmet' i · i v d(ь)no
pronaznutь nozdri ego ·
- ecce Behemoth quem feci tecum
foenum quasi bos comedet
fortitudo eius in lumbis eius et virtus
illius in umbilicos ventris eius
stringit caudam suam quasi cedrum
nervi testicularum eius perplexi sunt
ossa eius velut fistulae aeris cartilago
illius quasi laminae ferreae
ipse est principium viarum Dei qui fecit
eum applicabit gladium eius
huic montes herbas ferunt omnes
bestiae agri ludent ibi
sub umbra dormit in secreto calami et in
locis humentibus
protegent umbrae umbram eius circum dabunt
eum salices torrentis
ecce absorbebit fluvium et non mirabitur
et habet fiduciam quod influat Iordanis in
os eius
in oculis eius quasi hamo capiet eum et in
sudibus perforabit nares eius*

Razumljivi Levijatan

Levijatan²⁸ je pak u oprečnom odnosu prema čovjeku, jer mu je osnovno značenje »zmija« – utjelovljena apstrakcija.²⁹ Ona je »hladna, ljigava podzemna tmina iskona«, ona je iskonsko *nešto*,³⁰ a to je najdublji sloj života,³¹ to je alfa i omega svake pojave, otkuda i njezino eshatološko značenje. Ona je temeljni arhetip izvora života. Zmija postoji u svim civilizacijama, a negdje je starija i od samih bogova,³² ona je *materia prima* – iskonska supstancija. Oličenje je svega

²⁷ Latinička transliteracija glagoljskoga teksta priložena je iz *Moskovskoga brevijara*, uređena je prema usustavljenim normama Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. U zagradama su razriješene kratice. Latinski paralelni tekst je uzet iz *Biblia Sacra Vulgatae editionis*, Rim, 1914., str. 484–485.

²⁸ Korijene treba tražiti u ugaritskoj legendi o Lotanu kojega ubija Baal. Usp. *The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible*, sv. III, Michigan, 1976., str. 912.

²⁹ A. VIREL, *Histoire de notre image*, Ženeva, 1965.

³⁰ J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1994., str. 796.

³¹ H. KEYSERLING, *Méditations sud-américaines*, Pariz, 1932.

³² O tome govori skandinavski *Midgardorm*. Usp. J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *nav. dj.*, str. 797.

zla kroz mnoge civilizacije, a svojim snažnim djelovanjem uravnotežuje svijet. Ona je prepreka koju treba svladati da bi se dosegla razina Uzvišenoga, što je osobito izraženo u srednjovjekovnim kulturama.

Razbješnelom biblijskom Levijatanu bez sumnje odgovaraju karakteristike krokodila,³³ koji već svojim izgledom ne nosi obilježja niti jedne životinje vezane uz pojam dobrote. Istražujući mitološku ulogu krokodila kao proždrljivoga gmaza, potvrđeno je da je on oduvijek smatran svetom životinjom s jedne strane, ali je ipak bio i lovljen i ubijan kao čudovište s druge strane. U njemu se sukobljavaju uzvišenost, odbojnost i strah, što je razvilo poseban kult krokodila u drevnim civilizacijama, osobito egipatskoj.³⁴ Istaknimo Psalam 104, 26 i 74, 14 te poglavlje 27, 1 u Izaiji, gdje grčki prijevod Sedamdesetorice rabi imenicu *δράκων* u značenju »zmija«, odnosno »zmaj«. Ona se čini eksplikativnijom od imena Levijatan, pa je kao takva uzeta i u Jobu. Vulgata se i u ovom primjeru oslanja na hebrejski predložak transliterirajući naziv *Leviathan*, čiji je korijen jasan.³⁵

Kada je riječ o »zmaju«, hrvatskoglagojski tekst slijedi latinski usprkos mogućoj objektivnoj nejasnoći pojma *leviathan*.³⁶ Isčitavajući crkvenoslavenski prijevod, nameće se pitanje je li uopće pojam Levijatana jasan glagoljašima. U slučaju Joba, čini se da jest. Ponajprije zato što njegov opis nije narušen nikakvom kontradiktornom usporedbom, kao što je to bio slučaj s Behemotom i volom, a drugo, opis Levijatana potpuno odgovara slavenskoj viziji »zmaja«,³⁷ tj. mitološkoj nemani u čiju se koncepciju uklapa zoološki krokodil bez obzira što kao takav nije poznat Slavenima.

Motiv »zmije«, odnosno »zmaja« je od davnina duboko ukorijenjen na južnoslavenskom tlu. Legenda o sv. Jurju³⁸ i zmaju čija se tema borbe u kontinuu-

³³ To je potvrđeno opisom lova na krokodila, mogućnošću njegovoga pripitomljavanja ili pak trigovinom (Job 40, 25-31). Usp. E. RUPRECHT, »Das Nilpferd im Hiobbuch«, u: *Vetus Testamentum* 21 (1971.), str. 209–231.

³⁴ H. BONNET, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952., str. 392; H. KEES, *Der Krokodilsgott des 6. oberägyptischen Gauces*, *Studia Biblica et Orientalia* III, *Oriens antiquus*, *Analecta Biblica* 12, Rim, 1959., str. 161–164.

³⁵ Hebrejska osnova *lwh*, koja se nalazi u imenici *lwytn* označava nešto što se savija i vrti, te tako odgovara krokodilu kada je napadnut. Usp. O. KEEL, *nav. dj.*, str. 117.

³⁶ Hrvatskoglagojska varijanta je *leviatar*, u sva tri primjera, a češka *leviafan*. Usp. *Slovník jazyka staroslovinského*, sv. II, Prag, 1973., str. 110.

³⁷ Kada je riječ o »zmaju« neosporna je višeznačnost motiva koji prepoznajemo u ilirskim vjerovanjima u kojima je zmija bila glavno božanstvo. Usp. M. HIRTZ, *Rječnik narodnih zooloških naziva*, sv. I, JAZU, Zagreb, 1928., str. 179–180.

³⁸ Ovdje je riječ samo o sv. Jurju i zmaju, dok tzv. sv. Juraj »zeleni« pripada drugom izvoru. On je nasljednik rimskoga boga Silvana, te je kao takav posebno štovan u Istri i na kvarnerskim otocima. Usp. B. FUČIĆ, *Sveti Juraj i Zeleni Juraj. Zbornik za narodni život i običaje*, sv. XL, JAZU, Zagreb, 1962., str. 129–151.

itetu provlači kroz sva vjerovanja, a kulminira u kršćanstvu,³⁹ i u hrvatskim krajevima zauzima važno mjesto od najranijih vremena. Čin ubijanja zmaja ima simbolično značenje pokršćavanja nekoga mjesta i odbacivanja poganskih simbola⁴⁰ te predstavlja samo varijantu scene egipatskoga boga Horusa koji kopljem probada krokodila,⁴¹ ili pak grčkoga Perzeja koji ubija Meduzu na čijoj glavi su zmije.⁴²

Konkretni zoološki aspekt krokodila potpuno se gubi u živopisnoj dinamici stihova u *Knjizi o Jobu* 41, 1-26. Levijatana postaje upravo ona neman poznata našem glagoljašu preko, već spomenutih, iskonskih legendi, posebno aktualnih u srednjem vijeku. Zato je jasna mogućnost identifikacije Levijatana, neukrotivoga i neuništivoga čudovišta,⁴³ uzročnika kaosa i zla, sa slavenskim zmajem. Upravo zbog toga uporaba neobičnoga biblijskoga imena za slavenski dobro znani pojam, nije sporna u hrvatskoglagoljskoj verziji. Transliterirani naziv leviatar⁴⁴ još više naglašava bogobožan odnos glagoljaša prema biblijskome tekstu.

³⁹ Osim legende o sv. Jurju i zčaju postoje slične legende o drugim svecima koji ubijaju zmaja, ili pak zmije. Najpoznatiji je sv. Hilarion pustinjač (21. listopada), slavljen u Dubrovačkoj biskupiji, a prikazivan kako ubija zmaja. Prema jednoj legendi oslobodio je stanovništvo današnjega Cavtata od velike zmije. Sv. Hilarije biskup (13. siječanj) prikazuje se kako gazi zmije i zaštitnik je od zmija. Usp. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., str. 253–254; D. BURKHART, »Untersuchungen zur Stratigraphie und Chronologie der südslavischen Volksepik«, u: *Slavistische Beiträge* 33 (1968.), str. 357–373; E. HERCIGONJA, *Povijest hrvatske književnosti*, sv. II, Zagreb, 1975., str. 170–172; M. BOŠKOVIĆ-STULLI, *Povijest hrvatske književnosti*, sv. I, Zagreb, 1978., str. 81–83; »Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine«, u: *Narodna umjetnost* 5–6 (1968.), str. 315; D. FALIŠEVAC, »Pisan svetoga Jurja«, u: *Croatica* 26 (1996.), br. 42/43/44, str. 97–109.

⁴⁰ Mjesta posvećena sv. Jurju su najbrojnija u dubrovačko-dalmatinskim krajevima, a gotovo redovito su smještena na brdima i visokim mjestima. Svetišta su obično nastala na nekadašnjim ilirskim svetištima posvećenim zmiji.

⁴¹ L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien*, sv. III (*Iconographie des saints*, sv. II), Pariz, 1958., str. 571–778.

⁴² Priča o grčkom mitskom junaku Perzeju je jedna od rijetkih koja prikazuje junaka bez loših osobina. Njegova borba s Gorgonom Meduzom koja ga dovodi do prelijepa Andromede sačuvala se do naših dana. Usp. V. ZAMAROVSKY, *Junaci antičkih mitova*, Zagreb, 1985., str. 267–270.

⁴³ *Talmud*, Rijeka, 1982., str. 458–461.

⁴⁴ Hrvatska redakcija postavlja još jedan problem, ali grafijske naravi. U imenu nemani tri puta je potvrđeno krajnje -**rh** umjesto očekivanoga -**nh**. Do sada nismo uspjeli naći odgovarajuće rješenje, zbog nedovoljnoga broja potvrda imenice u hrvatskoglagoljskom korpusu. Nameće se dakle pretpostavka o ortografskoj pogrešci, odnosno zamjeni glagoljskih slova **n** za **r**, što nam u ovom slučaju nije dovoljno uvjerljiv odgovor.

Latinička transliteracija glagoljskoga teksta o Levijatanu iz *Moskovskoga brevijara*:

20 Eda iz'vlēci možeši leviatarā č(lovē)če · i konopomъ s'vežeši ez(i)kъ ego · 21 Eda položiši obručъ v' noz'dri ego · ili šilomъ probodeši ēgodi ego · 22 Eda um'nozi k' t(e)bē pros'bu · ili vz'gl(agol)etъ k' t(e)bē krot'ko · 23 Eda li nositъ s' tobiju zavētъ · i primeši ego vēčn(a)go · 24 Eda li igraši s' nimъ lēki s' p'ticeju · ili svežeši ego rabami · 25 ras'sēkutъ ego priēt(e)li · i raz'dēlēt' i dēlateli · 26 Eda li napl'niši žl(ъ)či ego tovarie · i ik're ribe g'l(a)vi ego · 27 Položi na n(e)mъ ruku t'voju · Ne pom(e)ni b'rani · i nik'tomu priložiši gl(agola)ti · 28 se upvanie v'manъ emu · i s' videcim' i pr(o)č(i)mъ ob'r(u)čit' se ·	<i>an extrahere poteris Leviathan hamo et fune ligabis linguam eius</i> <i>numquid pones circulum in naribus eius aut armilla perforabis maxillam eius</i> <i>numquid multiplicabit ad te preces aut loquetur tibi mollia</i> <i>numquid feriet tecum pactum et accipies eum servum sempiternum</i> <i>numquid illudes ei quasi avi aut ligabis e um ancillis tuis</i> <i>concident eum amici dividunt illum negotiatores</i> <i>numquid implebis sagenas pelle eius et gurgustium piscium capite illius</i> <i>pone super eum manum tuam memento belli nec ultra addas loqui</i> <i>ecce spes eius frustrabitur eum et videntibus cunctis praecipitabitur</i>

XLI

1 Se lēki vēr'nie v'skrēšu ego · kto bo postoēti možetъ l(i)cu moemu · 2 i k'to dastъ da v'zdał' bimъ emu · vsa bo ēže pod n(e)b(e)s(e)mъ sutъ moē sut' · 3 Ne procu emu s(love)sъ krēp'kihъ · i k' prozb(a)mъ služenimъ · 4 k'to otkrietъ lice oblič(e)niē ego · i po srédē ustъ k'to v'nidetъ · 5 Vrata lica ego kto otvrzetъ · oh(ъ)st)ъ proglašeniē ego strahъ · 6 t(ē)lo ego lēki citъ iz'liēnъ i tvrđi i strgotine ego 7 ed(i)ne na drugu skladajuce se i dihaniemъ ego č'to vistupitъ po nei · 8 ed(i)na na d'rugoi priložitъ · i sdrže se · nikolize razdēlajut' se · 9 Prostrtie ego sv(ē)dēnie (<i>sic!</i>) · i oči ego lēki · obrve brzi · 10 i usta ego ml'nie ishodieъ lēki luče ogna goruca ·	<i>non quasi crudelis suscitabo eum quis enim resistere potest vultui meo</i> <i>quis ante dedit mihi ut reddam ei omnia quae sub caelo sunt mea sunt</i> <i>non parcam ei et verbis potentibus et ad deprecandum compositis</i> <i>quis revelabit faciem indumenti eius et in medium oris eius quis intrabit</i> <i>portas vultus eius quis aperiet per gyrum dentium eius formido</i> <i>corpus illius quasi scuta fusilia et compactum squamis se prementibus</i> <i>una uni coniungitur et ne spiraculum quidem incedit per eas</i> <i>una alteri adhaerebit et tenentes se nequaquam separabuntur</i> <i>sternutatio eius splendor ignis et oculi eius ut palpebrae diluculi</i> <i>de ore eius lampades procedunt sicut tedae ignis accensae</i>

- 11 ot nozdrvь ego ishoditь dimь ·
lêki konci raz'žeženi ·
12 okuželi izvirajuće dihanie ego · žerav'ka
goruca t'v(o)rit' se · i plami ot ustь ishoditь
13 na gr'lê ego prebivaetь krêpostь · i lice ego
pred'hoditь ubožastvo ·
14 Udi telese ego sr'žec' se emu · Poš'letь
protu emu bliskanie v drugo mês'to ·
15 sr(dь)ce ego ožestêtь lêki kam(e)нь ·
i sraziet' se lêki mlatь s' nakovalnomь ·
16 Eg'da otêtь b(u)detь vz'boet' se anj(e)li ·
i z(e)mlni očistet' se ·
17 E'gda êmetь ego oružie · postoêti
ne vz'možetь ni sulica ni br'ne ·
18 iz'menit' bo se slama gvozdie ·
i lêki drêvo gnilo ·
19 Ne popuditь ego m(u)žь strêl(a)сь
v strnice ego · Ob'rac(e)ni b(u)dutь
emu kam(e)ni praceju ·
20 Ne li stabli sračunaet' e · smrvit' e mlatь ·
i izvlečetь stresae sulicu ·
21 Pod(o)bni b(u)dutь luće sln(a)čnie ·
i sračunajutь sebê sr(e)bro l(ê)ki kalь ·
22 Vz'vratit' e stv(o)rite lêki lon(a)сь gluboko
more · i položitь lêki eg'da pom(a)stь vretь ·
23 za nimь prosv(ê)te se staza · i sračunaetь
bez'dnu lêki starago ·
24 Nêstь na zemli vl(a)s'ti êže upodobit'
se emu ·
25 iže stv(o)renь es(ть) c(êsa)rь nad sêmi
grdimi s(i)ni ·
- de naribus eius procedit fumus sicut
ollae succensae atque ferventis
halitus eius prunas ardere facit et
flamma de ore eius egreditur
in collo eius morabitur fortitudo et
faciem eius praecedat egestas
membra carniū eius cohaerentia sibi
mittet contra eum fulmina et ad locum
aliū non ferentur
cor eius indurabitur tamquam lapis et
stringetur quasi malleatoris incus
cum sublatus fuerit timebunt angeli
et territi purgabuntur
cum apprehenderit eum gladius subsistere
non poterit neque hasta neque thorax
reputabit enim quasi paleas ferrum
et quasi lignum putridum aes
non fugabit eum vir sagittarius
in stipulam versi sunt
ei lapides fundae
quasi stipulam aestimabit malleum
et deridebit vibrantem hastam
sub ipso erunt radii solis et sternet sibi
aurum quasi lutum
fervescere faciet quasi ollam profundum
mare et ponet quasi cum unguenta bulliunt
post eum lucebit semita aestimabit
abyssum quasi senescentum
non est super terram potestas quae
comparetur ei qui factus est ut nullum timeret
omne sublime videt ipse est rex super
universos filios superbiae*

U navedenoj poemi, Levijatan je konkretna neman koja se uspjela imenom i opisom u potpunosti uklopiti u hrvatskokrkvensoslavenski jezični sustav.⁴⁵

⁴⁵ Izvjesna se digresija javlja u Jobu 3, 8:

Prokleli je oni štono dan proklinju
i Levijatana probudit su kadri!

*Maledicant ei qui maledicunt diei
qui parati sunt suscitare Leviathan.*

Uporaba pojma *Levijatan* uzeta u navedenom stihu ima psihološko-moralno značenje. Simbolizira tugu, žalost, moralni krah i psihičko rastrojstvo čovjeka. Levijatan se na ovom mjestu javlja isključivo kao apstraktni pojam koji se svojom simbolikom ne uklapa u mitološki slavenski sustav. Da su glagoljaši i u ovom primjeru pokušavali iznaći adekvatno rješenje svjedoče stari-

Umjesto zaključka, možemo ustvrditi da su za glagoljaše Behemot i Leviatan predstavljali poseban leksički problem, jer upravo ova dva lika imaju iznimnu ulogu u *Knjizi o Jobu*. Koliko je truda i vremena trebalo da se iznađe adekvatno razumljivo rješenje, te kakve je prevodilačke muke proživljavao glagoljaš teško je i pretpostaviti. Jedino varijante u prijepisima ukazuju na problematičnost mjesta u tekstu, upozoravajući nas na prevodilački napor pisca, pa makar on bio i neostvaren. Iznalaženja rješenja dokazuju visok stupanj filološkoga znanja mnogih nepoznatih glagoljaša o čijim obrazovnim putovima ne znamo gotovo ništa, ali ih razotkrivamo u današnjim tekstološkim studijama.

Današnji suvremeni prijevodi analiziranih mjesta iz *Knjige o Jobu* izravno upućuju na latinski Vulgatin predložak. Međutim, bez dubljega poznavanja pozadine na kojoj su nastali, pojmovi ostaju potpuno nerazumljivi današnjem čitatelju.

Summary

LEVIATHAN AND BEHEMOTH IN CROATIAN GLAGOLITIC BRIEFARIES

Leviathan and Behemoth are names of mythological characters appearing in the Book of Job. Their origin is connected with Egyptian mythology, from where the names were accepted into Hebrew mythology. Although they belong to the category of general nouns, their meaning was personified because the animal kinds to which they refer were not known. In the Greek Septuagint solution were sought by using clear terms, but the Latin Vulgate (which had greatest influence on younger Biblical translations) transliterates Hebrew terms turning them into personal names. For Croatian Glagolitic translations such a solution was unacceptable, because it is not understandable and does not fit into the system of Slavic mythology – hence variants in translations. Modern translations follow the Vulgate, i.e. the Hebrew original – offering the simplest, most adequate solution which can be fully understood today, as we have better knowledge of animal kinds.

Key words: *Book of Job, Behemoth, Leviathan, evil, good, Croatian Glagolitic Breviaries*

ji, neredigirani prijepisi dijelova kraćih perikopa iz Joba u *1. vrbničkom brevijaru* iz 13./14. st., fol. 241c; *2. vrbničkom brevijaru* iz 14. st., fol. 254a i u *Padovanskom brevijaru* iz 14. st., fol. 286, koji su utemeljeni na grčkom predlošku. Problematično mjesto je prevedeno s vethoste, vetb, vet'hie, što odgovara pojmu »posljednje četvrti Mjeseca«, ili pak s veliki kitu u brevijaru Vida Omišljanina iz 1396. godine (fol. 379d), što je slikovitiji, ali potpuno nerazumljiv prijevod koji odgovara grčkom μέγα κητος. Usp. A. ZARADIJA KIŠ, »Prijevod 3, 8 'Knjige o Jobu' u hrvatskoglagojskim rukopisima«, u: *Slovo* 39–40 (1990.), str. 127–130; *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, natuknica vethoste, sv. VI, Zagreb, 1996., str. 313. Usp. A. ZARADIJA KIŠ, »Double aspect des animaux dans le Moyen-âge croate (d'après les exemples tirés de la traduction du 'Livre de Job')«, u: *Hommes et animaux au Moyen-âge* (Zbornik), Reineke-Verlage, Greifswald, 1997., 127–140.